

۲۱ ۴۳ ۳۳۲

اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی

(همراه با ملاحظات اسلامی)

سید فراهانی فرد

دکتر حسن بایزیدی

تهران

۱۳۹۹

www.ketab.ir

سرشناسه: فراهانی فرد، سعید، ۱۳۳۷-

عنوان و نام پدیدآور: اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی / سعید فراهانی فرد، رحمن بایزیدی. مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی، ۱۳۹۹.

مشخصات ظاهری: دوازده، ۲۲۳ ص.؛ جدول، نمودار.

فروست: «سمت»؛ ۲۳۶۱. اقتصاد اسلامی؛ ۳

شابک: ۹-۲۱۳۷-۰۲-۶۰۰-۹۷۸-۲۶۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Saeed Farahanifard, Rahman Baizidi. Environmental Economics and Natural Resources (With Islamic Considerations).

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: اقتصاد محیط زیست، Environmental Economics

موضوع: منابع طبیعی، Natural Resource

موضوع: حفاظت محیط زیست - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع: Environmental Protection - Religious Aspects

موضوع: منابع طبیعی - جنبه‌های مذهبی - اسلام

موضوع: Natural Resources - Religious Aspects

شناسه افزوده: بایزیدی، رحمن، ۱۳۶۴-

شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

The Organization for Researching and Compiling University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

شناسه افزوده: شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی.

رده‌بندی کنگره: HC ۷۹

رده‌بندی دیویی: ۳۳۳/۷

شماره کتابشناسی ملی: ۷۳۱۵۵۴۲

اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی (همراه با ملاحظات اسلامی)

سعید فراهانی فرد (عضو هیئت علمی دانشگاه قم) و رحمن بایزیدی سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و شورای تخصصی تحول و ارتقای علوم انسانی

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت

چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۲۶۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰۰

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman_samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	مقدمه
۷	فصل اول: مرآه‌ای بر اقتصاد محیط زیست و منابع طبیعی
۸	موضوع شناسی
۸	محیط زیست
۸	منابع طبیعی
۸	اقتصاد منابع طبیعی
۹	اقتصاد محیط زیست
۱۱	طبقه‌بندی منابع زیست محیطی
۱۱	منابع تجدیدپذیر و تجدیدناپذیر
۱۳	منابع در دسترس و غیرقابل دسترس
۱۴	منابع قابل استخراج و غیرقابل استخراج
۱۴	منابع حیاتی بشر
۱۵	کمیابی
۱۶	کمیابی منابع اقتصادی
۱۷	کمیابی از نظر اسلام
۱۷	توسعه پایدار
۱۸	بهره‌برداری
۱۹	آثار جانبی (خارجی)
۲۰	پیشینه محیط زیست و منابع طبیعی
۲۵	جایگاه محیط زیست و منابع طبیعی در نظر ادیان و مذاهب
۲۷	محیط زیست در اسلام
۲۹	ارتباط محیط زیست با علوم
۲۹	محیط زیست و اقتصاد
۳۲	محیط زیست و علوم اجتماعی
۳۳	محیط زیست و فیزیک

۳۴	چالش‌های بزرگ عصر حاضر و اقتصاد محیط زیست
۳۶	ملاحظات فقهی و حقوقی درباره منابع زیست محیطی
۳۶	مالکیت منابع زیست محیطی در اقتصاد متعارف
۳۷	مالکیت منابع زیست محیطی از نظر اسلام
۳۹	بهره‌برداری از منابع طبیعی در اقتصاد
۴۱	بهره‌برداری از منابع طبیعی در اسلام
۴۴	سؤالات

۴۵	فصل دوم: توسعه پایدار
۴۵	پیشینه توسعه پایدار
۴۸	تعاریف توسعه پایدار
۵۰	ابعاد توسعه پایدار
۵۰	پایداری اقتصادی
۵۰	پایداری اکولوژیکی
۵۰	پایداری اجتماعی
۵۱	پایداری اقتصادی
۵۱	پایداری فرهنگی
۵۲	پایداری مدیریتی
۵۲	توسعه پایدار و رشد اقتصادی
۵۴	توسعه پایدار و محیط زیست
۵۷	توسعه پایدار و عدالت بین نسلی
۶۰	ملاحظات اسلامی در توسعه پایدار
۶۰	توسعه یافتگی از نظر اسلام
۶۱	رشد معنویت و تربیت جامعه صالح
۶۱	رفاه عمومی
۶۲	توسعه علم و دانش
۶۳	برقراری امنیت
۶۳	برقراری عدالت درون‌نسلی و برون‌نسلی
۶۴	حفظ محیط زیست
۶۶	سؤالات

۶۸	فصل سوم: اقتصاد محیط زیست
۶۹	جایگاه محیط زیست در فعالیت‌های اقتصادی

۶۹	دیدگاه تعادل مواد (چرخه درآمدی سنتی و زیست محیطی)
۷۳	محیط زیست و حساب های ملی
۷۴	هزینه های زیست محیطی
۷۶	انعکاس هزینه های محیط زیست در حساب های ملی
۷۸	هزینه های زیست محیطی و منابع در سطح ملی
۷۹	سؤالات
۸۰	فصل چهارم: بازار و تعیین ارزش منابع زیست محیطی
۸۰	بررسی بازار منابع زیست محیطی
۸۱	عرضه و تقاضای منابع زیست محیطی
۸۴	بازار و تعیین قیمت منابع زیست محیطی
۸۵	روش های ارزیابی منابع زیست محیطی
۸۵	ارزیابی ارزش - درمانت، تبع طبعی زیست محیطی
۸۹	ارزیابی زیان و خسارت ناشی از کاهش کیفیت منابع زیست محیطی
۸۹	سطح بهینه تخریب محیط زیست
۹۲	ملاحظات اسلامی درباره بازار و ارزش گذاری منابع زیست محیطی
۹۳	سؤالات
۹۴	فصل پنجم: شکست بازار و دخالت دولت
۹۵	موارد شکست بازار
۹۶	انحصارات و نبود رقابت
۹۷	آثار خارجی
۹۹	کالاهای عمومی
۱۰۱	نیود بازار
۱۰۲	اطلاعات و دانش
۱۰۲	جایگاه دولت و محیط زیست
۱۰۴	نرخ تنزیل در ارزیابی طرح های زیست محیطی
۱۰۷	ملاحظات اسلامی
۱۱۱	سؤالات
۱۱۲	فصل ششم: سیاست های محافظت از محیط زیست
۱۱۲	روش های حفاظت از محیط زیست
۱۱۲	الف) روش نظارت مستقیم (کنترل و نظارت)
۱۱۴	ب) روش به کارگیری ابزارهای اقتصادی

۱۲۲	ج) گسترش فناوری تمیز
۱۲۳	د) ابزارهایی با هدف مشارکت داوطلبانه
۱۲۳	راهکارهای حفظ محیط زیست در اسلام
۱۲۴	آموزه‌های فردی
۱۲۸	آموزه‌های اجتماعی
۱۳۰	سوالات

۱۳۱	فصل هفتم: محیط زیست در ایران
۱۳۲	محیط زیست در قانون اساسی و اسناد بالادستی
۱۳۳	قانون اساسی
۱۳۵	تفسیر ۱۳ قانون برنامه اول توسعه
۱۳۵	بند «ج» ماده ۱۰۴، برنامه سوم توسعه
۱۳۵	ماده ۱۳۴، برنامه سوم توسعه
۱۳۶	جزء (۱) بند «ب» ماده ۶۰، قانون برنامه سوم توسعه
۱۳۶	بند «ه» ماده ۳ قانون سبب عوامین
۱۳۷	ماده ۵۹ قانون برنامه چهارم توسعه
۱۳۷	ماده ۳۲ قانون برنامه چهارم توسعه
۱۳۷	مواد و موارد برنامه ششم توسعه
۱۳۹	وظایف اساسی سازمان حفاظت از محیط زیست
۱۴۰	عوامل تخریب محیط زیست در ایران
۱۴۲	عامل فرهنگی: افول جایگاه طبیعت
۱۴۳	عامل سیاسی: ناکارآمدی دولت‌ها در حوزه محیط زیست
۱۴۵	عامل اقتصادی: کالایی شدن محیط زیست
۱۴۶	ملاحظات اسلامی درباره تخریب محیط زیست و راه‌های جلوگیری از آلودگی راه‌ها
۱۴۷	سوالات

۱۴۸	فصل هشتم: ابعاد جهانی اقتصاد محیط زیست
۱۵۰	نشست‌ها و نهادهای بین‌المللی محیط زیست
۱۵۶	وضعیت محیط زیست در جهان
۱۵۷	هوا
۱۵۹	دریاها و آب‌ها
۱۶۰	جنگل‌ها

۱۶۱	معادن و سوخت‌های فسیلی
۱۶۱	لایه‌آزن
۱۶۴	کشورهای اسلامی و محیط زیست
۱۶۵	آسیای جنوب شرقی
۱۶۵	آسیای جنوبی و مرکزی
۱۶۵	جنوب غربی آسیا/ خلیج فارس
۱۶۶	افریقای شمالی و ساحل
۱۶۶	ساحل غربی افریقا
۱۶۶	شرق افر
۱۶۷	سوالات
۱۶۸	فصل نهم: بهره‌برداری بهینه از منابع تجدیدناپذیر با ملاحظات زیست‌محیطی
۱۶۸	طبقه‌بندی منابع طبیعی تجدیدناپذیر
۱۶۹	عوامل اقتصادی مؤثر در بهره‌برداری از منابع تجدیدناپذیر
۱۶۹	دسته اول: عوامل اصلی تأثیرگذار بر بحوث بهره‌برداری
۱۸۱	دسته دوم: سایر عوامل مؤثر بر الحکوی بهره‌برداری
۱۹۱	ملاحظات اسلامی در بهره‌برداری از منابع تجدیدناپذیر
۱۹۲	بهره‌برداری از منابع تجدیدناپذیر در ایران
۱۹۷	سوالات
۱۹۸	فصل دهم: بهره‌برداری بهینه از منابع تجدیدپذیر با ملاحظات زیست‌محیطی
۱۹۸	طبقه‌بندی منابع طبیعی تجدیدپذیر
۱۹۹	آبزیان و ماهیگیری
۱۹۹	جنگل‌داری و پوشش گیاهی
۲۰۰	انرژی خورشیدی
۲۰۰	انرژی بادی
۲۰۰	انرژی جزر و مد
۲۰۱	نیروی برق آبی
۲۰۱	انرژی زمین‌گرمایی
۲۰۱	انرژی موج
۲۰۲	زیست‌توده
۲۰۲	عوامل اقتصادی مؤثر در بهره‌برداری از منابع تجدیدپذیر

مقدمه

داشتن محیطی سالم برای زندگی یکی از نعمت‌های الهی و از امور مورد توجه مردم است. پیش از این به سبب اینکه مسئله آلودگی هوا به صورت جدی مطرح نبود و آدمیان از نعمت داشتن محیطی پاک برخوردار بودند و طبیعت مورد تهاجم بی‌رحمانه داعیه‌داران رشد و ترقی واقع نشده بود؛ خطر آلودگی محیط زیست توجه زیادی را به خود معطوف نکرده بود.

انسان از بدو خواست تا تمام وجود از طبیعت هراس داشت، خطر جانوران درنده، خطر آب و هوای نامساعد، خطر مجرای زیست وحشی. اما همین طبیعت، ضروریات زندگی او از جمله غذای گیاهی یا جانوران را به وی ارزانی می‌داشت.

سپس انسان ماهر به یاری اندیشه و ابزار کمک ابزار خود را برای رویارویی با خطرهای آماده کرد و به مهار عوامل طبیعی و رام نمودن آنها و بالاخره بهره‌کشی از آنها در جهت منافع خود پرداخت. انسان‌ها با اتحاد و کوشش در زندگی جنگل‌ها را به صورت زمین‌های آباد و قابل کشت درآورده، مسیر جریان آب رودخانه‌ها را تغییر داده، به ساختن بناها و آثار غول‌آسا مانند اهرام مصر اقدام کنند. با این حال تمامی این اقدامات به نمان اندازه که جمعیت بشری تابع فراز و نشیب برخاسته از رویدادها، جنگ‌ها، بیماری‌های مسری و یا بلاهای طبیعی است، محدود می‌ماند.

انقلاب صنعتی، همراه با پیشرفت‌های علمی، فنی و پزشکی اوضاع را دگرگون ساخت. از سده هجدهم، عواملی چون افزایش و گسترش کشاورزی و انفجار جمعیت، تغییرات و دگرگونی‌ها را سرعت بخشیدند. انسان، بیشتر از همیشه به راه‌ها و وسایل پیشرفته‌تری مجهز شد که در راه جاه‌طلبی‌ها و بلندپروازی‌هایش برای چیرگی بر نیروهای طبیعت و تولید به کار می‌رفت.

اقتصاد نوین بر اثر جنون آزمندی برگرفته از اندیشه رشد مداوم اقتصادی، در صدد کشف روش‌های بهره‌برداری هرچه بیشتر از منابع طبیعی برآمد که با تخریب بیشتر آنها نیز همراه بود؛ در واقع انسان اقتصادی بر این باور بود که می‌تواند از ذخایر و منابعی که طبیعت به وی ارزانی داشته است، جاودانه استفاده کند.

به اعتقاد شوماخر این پدیده با دگرگونی‌های فلسفی (اگر نگوییم مذهبی) سه یا چهار

قرن گذشته در دید انسان به طبیعت، ارتباط نزدیک دارد. انسان نوین خویشتن را همچون بخشی از طبیعت نمی بیند، بلکه خود را به منزله یک نیروی خارجی تلقی می کند که رسالت چیره شدن بر طبیعت را عهده دار است. وی حتی دربارهٔ پیکار با طبیعت سخن می گوید، در حالی که فراموش می کند در صورت پیروزی، خود را در جناح بازنده خواهد یافت.

انسان در این تفکر، سنت های مذهبی و ارزش های دینی خود را فراموش کرده، اصولاً رسیدن به این هدف رؤیایی را مدیون همین فراموشی می داند؛ به همین دلیل کینز می گوید: هنوز زمان آن نرسیده که به پاره ای اصول بسیار متیقن مذهب و فضایل اخلاقی، از قبیل آزمندی، رذیلات است، رباخواری معصیت است و حب مال نفرت انگیز است، بازگردیم. وی بر این عتیده است که رشد اقتصادی فقط در صورتی دست یافتنی است که از انگیزه های خودپرستانه نیز منتهی است. استفاده کنیم، یعنی انگیزه هایی که مذهب و آداب و سنن اخلاقی عموماً ما را به ایستادن بر برابرشان فرا می خوانند (شوماخر، ۱۳۷۲: ۲۳).

با وجود این از مآله های گذشته افرادی ولو اندک اعتقاد به پایان پذیری منابع طبیعی داشتند؛ از جمله در مقدمه ای که ژان رومان بر کتاب *انسان یا طبیعت* نوشت، اعتراف کرد که از این پس انسان می فهمد که برابر خالق و منافع خویش باید به نگرهبانی و پاسداری از طبیعت بپردازد و بر منش و رفتار خود در برابر طبیعت لجام بزند (بونفو، ۱۳۷۵: ۲۶۵).

در واقع منابع طبیعی، ثروت های خدادادی است که هرچند بشر در ایجاد آن ها دخالتی نداشته و خداوند آن ها را در دامان مهربان طبیعت قرار داده است، اما انسان می تواند با روش های مدیریتی حساب شده، مدت زمان بهره برداری از آن ها را افزایش داده، موجبات تجدید برخی از این منابع را فراهم آورد. این در حالی است که بی توجهی به این ثروت های خدادادی و استفاده بی رویه از آن ها سبب محرومیت نسل های آینده و منسل فعلی از منافع این منابع می شود و محیط زیست را تخریب می کند.

در دهه های اخیر، بحران هایی زیست محیطی پدید آمده که دامنه آن علاوه بر انسان، جانوران و گیاهان را نیز دربر گرفته است. مشکلات زیست محیطی که با آن ها مواجهیم عبارت اند از: تغییرات آب و هوایی، تخریب لایه ازن، تخریب خاک (فرسایش و بیابان زایی)، منابع آب، جنگلی، ضایعات، شیلات، آتش سوزی، آلودگی سمی، کیفیت محیط زیست شهری، تنوع زیستی و غیره (Rakos & Antohe, 2014: 167). بروز این حوادث سبب شد تا جوامع انسانی به این مسئله توجه بیشتری کنند؛ از این رو در حال حاضر بیش از ۲۳۰ پیمان بین المللی زیست محیطی وجود دارد که بیشتر آن ها طی سی سال گذشته منعقد شده اند، اما این پیمان ها به دلیل اجرای نادرست تأثیر

زیادی نداشته‌اند. در این راستا نظام‌های گوناگون اقتصادی و به تبع آن دولت‌ها در صدد تبیین حقوق مالکیت و شیوه‌های بهره‌برداری از این منابع برآمده‌اند.

منابع طبیعی در کنار سایر عوامل تولید نقش فراوانی در تولید کالاها و خدمات در سطح خرد و در پیشرفت اقتصادی کشورها در سطح کلان دارد. در دانش اقتصاد منابع، هزینه‌های اجتماعی استفاده از منابع طبیعی مورد توجه قرار می‌گیرد که علاوه بر هزینه‌های خصوصی، هزینه‌های خارجی را هم دربر می‌گیرد. در واقع هنر این دانش این است که هزینه‌های خارجی را به‌ای تولیدکننده تبدیل به هزینه داخلی می‌کند. تولیدکننده یک کالا با توجه به اصل حداکثرسازی سود خود، تنها هزینه‌های خصوصی تولید کالا را در محاسبات خود قرار می‌دهد و زیر بار هزینه‌های خارجی که بر اجتماع تحمیل می‌کند به صورت داوطلبانه نمی‌رود. در نتیجه این هزینه‌ها بر بخش عظیمی از جامعه تحمیل می‌شود.

از مهم‌ترین دلایل استفاده نامعقول از منابع زیست‌محیطی مدنظر قرار ندادن منطق اقتصادی در مدیریت و بهره‌برداری از این منابع است. در حال حاضر این مسئله به عنوان یک اصل پذیرفته شده در جهان است که منابع محیط زیستی در ردیف سایر منابع کمیاب قرار داشته و چون آینده توسعه اقتصادی به این منابع وابسته است، در استفاده از آن‌ها باید عقلانیت اقتصادی رعایت شود. چراکه منطق اقتصادی حکم می‌کند اگر از یک عامل برای تولید استفاده می‌کنیم، باید سهمی را که متناسب با ارزش تولید آن است در نظر بگیریم.

امروزه بهره‌گیری از دانش اقتصاد محیط زیست و استفاده مؤثر از ابزارهای اقتصادی، سازوکارهای بازار و سایر محرک‌های تشویقی برای دستیابی به رشد اقتصادی پایدار در بسیاری از کشورهای جهان به یک مسئله اساسی تبدیل شده است. زیرا منابع و عوامل تولید از عناصر اصلی پیشبرد توسعه پایدارند.

در نتیجه اهمیت مسائل و مشکلات زیست‌محیطی از یک سو و ضرورت پیشبرد توسعه اقتصادی از سوی دیگر، رویکرد جدیدی را برای تلفیق همه‌جانبه توسعه اقتصادی و حفاظت از محیط زیست پیش روی محافل علمی و کارشناسی جهان قرار داده است که در کتاب پیش رو قصد پرداختن به این مهم را داریم.

اهداف کلی درس

هدف از این درس بررسی مالکیت و بهره‌برداری از منابع طبیعی و چگونگی مدیریت محیط

زیست است. در این راستا، نظریه‌های مختلف بررسی می‌شود. یکی از مباحث محوری در بحث منابع، بهره‌برداری بهینه از آن‌ها و رعایت حقوق نسل‌های مختلف است؛ تقسیم‌بندی این منابع، بررسی شاخص‌های کمیایی، سیاست‌های کنترل تخریب منابع و روش‌های ارزش‌گذاری این منابع از دیگر مباحثی است که در این درس مطالعه می‌شود.

ساختار کلی کتاب

کتاب حاضر مطابق سرفصل‌های جدید مصوب درس اقتصاد منابع و محیط زیست در ده فصل تدوین شده است. در فصل اول مفاهیم و کلیات مرتبط با اقتصاد منابع طبیعی و محیط زیست بررسی شده است. به سبب ارتباط محکم منابع طبیعی و محیطی با توسعه پایدار در فصل دوم مباحث مرتبط با توسعه پایدار همانند ابعاد توسعه پایدار و ارتباط آن با محیط زیست و عدالت بین نسلی تشریح شده است. در فصل‌های سوم تا ششم مباحث اقتصادی محیط زیست شامل بازار منابع زیست محیطی، موازنه شکست بازار و ضرورت دخالت دولت و سیاست‌های محافظت از محیط زیست بیان گردیده است. در فصول هفتم و هشتم کتاب به ترتیب به محیط زیست در ایران و جهان پرداخته شده است. در فصل‌های نهم و دهم نیز، بهره‌برداری از منابع تجدیدپذیر و تجدیدنناپذیر مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. ویژگی کتاب حاضر این است که در تمامی فصول ملاحظاتی اسلامی متناسب با فصل بررسی در پایان هر فصل پرسش‌هایی مرتبط با مطالب فصل آورده شده است.

در پایان شایسته است از تمامی استادان بزرگواری که با راهنمایی‌های خود نگارندگان را مساعدت کرده‌اند و نیز ارزیابان محترم که با بزرگواری از بنای این اثر را پذیرفته و با نکات دقیق خود ما را راهنمایی کرده‌اند تشکر کنیم. همچنین از جناب دکتر سعیدی و آقای پیوندزنی که در تدوین فصل‌های چهارم و پنجم کتاب مساعدت شایسته‌ای کرده‌اند سپاسگزاری می‌کنیم. زحمات برادران بزرگوار حجت‌الاسلام جناب آقای دکتر رضایی، عضو هیئت علمی دانشگاه مفید، جناب آقای دکتر سعیدی و جناب آقای دکتر مقصودی اعضای هیئت علمی دانشگاه قم و آقای رعایایی پژوهشگر اقتصاد اسلامی که منت گذاشته و با مطالعه کتاب نکات ارزشمندی فرموده‌اند مورد تقدیر است. همچنین از جناب دکتر سعیدی که زحمت رسم نمودارهای کتاب را نیز تقبل کردند تشکر مضاعف داریم. لازم است از آقایان دکتر احمدیان، دکتر ابراهیمی و دکتر سوری که استفاده‌های زیادی از کتابشان کرده‌ایم تشکر وافر داشته باشیم. در پایان از مسئولان و دست‌اندرکاران سازمان وزین «سمت»، به ویژه جناب آقای دکتر

ذبیحی، ریاست محترم سازمان، جناب آقای دکتر خادمی، مدیر محترم دفتر قسم، جناب آقای دکتر یوسفی، مدیر محترم گروه اقتصاد اسلامی، و جناب آقای احمدوند، کارشناس گروه، که زمینه نشر این کتاب را برای اینجانبان فراهم کردند سپاسگزاری می‌کنیم. این نوشتار بی‌یادکرد مدیر فقید گروه اقتصاد اسلامی، روانشاد دکتر محمدنقی نظریور، که بخش معظم پیگیری‌ها در دوره مدیریت ایشان به انجام رسیده است ناتمام خواهد ماند. بی‌تردید با همه تلاش‌هایی که شده است کتاب حاضر کمبودهایی دارد که نقدها و نظرات ارزشمند استادان بزرگوار را در جهت رفع اشکالات آن در ویراست‌های بعدی با منت می‌پذیریم.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین

سعید فراهانی فرد

رحمن بایزیدی

www.ketab.ir